

MƏCRUH MUĞANININ ŞEİRLƏRİNDƏ İŞLƏNƏN OMONİMLƏR

"Omonim" sözü fransız dilindən (omonyme) alınıb. Termin fransız dilinə latın dilindən, ora isə yunan dilindən keçib. "Omonim" termininin müəllifi qədim yunan filosofu Aristoteldir. Bu söz eyni (homos) və ad (onyma) sözlərinin birləşməsindən yaranıb. Hərfi mənada "eyniadlı" deməkdir.

Omonimlər dilin leksik və qrammatik xüsusiyyətlərini özündə cəmləşdirən linqvistik vahidlərdir. Omonimlər eyni səs tərkibinə malik, mənaca müxtəlif olan sözlərdir. Bu leksik vahidlər hər dilin lüğət tərkibində xüsusi yer tutur.

Omonimlərin əmələgəlmə prosesi dilimizdə yeni bir hadisə deyildir. Azərbaycan dilində omonimləşmə hesabına lüğət tərkibinin zənginləşməsi prosesi onun qədim dövrlərindən mövcud olmuşdur. (6, səh.21)

R. Məhərrəmov "Kitabi-Dədə Qorqudun söz xəzinəsi" əsərində bununla bağlı qeyd edir: "Azərbaycan dilində omonimlər istifadə edilməsinin uzun tarixi vardır. "Kitabi-Dədə Qorqud"da şəkilcə, fonetik tərkibcə eyni olub, müxtəlif mənalar bildiren sözlərin müəyyən hissəsinin Orxon-Yenisey abidələri ilə tam səsleşməsi onların tam qədimdən yaranmasını təsdiq edir". (5, s. 144)

Müasir dövrə yaxın omonim sözlərin sayında xeyli azalma müşahidə olunub, bunun səbəbi omonimləşmə hadisəsinin dilə ağırlıq verməsidir. Amma bununla belə, omonimlər xüsusilə poeziyada üslubi rəng yaratmaq imkanına malik olduqları üçün Azərbaycan ədəbi dilində müasir dövrimizdə də geniş istifadə olunur.

Hər bir sənətkarın fərdi üslubu, sözlərdən istifadə etmə ustalığı fərqlidir. Omonimlərin müxtəlifliyi, mənə variantları şairin bu leksik vahidlərdən istifadə etmə bacarığından asılıdır.

Bədii ədəbiyyatda omonimlərin aydınlıq kəsb etməsində yazıçıların fərdi, özəl üslubları, ədəbi dövr, ədəbi dillə ümumxalq dilinin yaxınlığı, dilin lüğət tərkibi və s. mühüm rol oynayır. (5, s. 144)

A. Qurbanov omonim sözlərin ədəbi-bədii yaradıcılıqda geniş istifadə edilən bədii ifadə vasitələrindən biri olduğunu bildirir. Onun sözlərinə görə, böyük sənətkarlar omonimlər vasitəsilə dildə gözəl ahəngdarlıq, musiqililik yaradır, dili daha da bədii şəkllə salırlar. Bədii nitqdə omofon və omonimlərdən müxtəlif məqsədlər üçün istifadə olunur. Bunların vasitəsilə gözəl qafiyələr qurulur, bədii nitq üçün xarakterik olan cinaslar yaradılır. (1, s. 345)

Qoymuşdun payıza vədəni, nigar.

Yay çıxınca yayə döndüm aşkar.

Göstərdiyimiz misalda "yay" sözü omonimdir. Bu sözlər vasitəsi ilə misrada çox gözəl ahəngdarlıq yaranıb.

Omonimiya misralara emosionallıq, ifadəlilik verir. Şair onların köməyi ilə dilin gözəlliyini nümayiş etdirməyə çalışıb.

Göründüyü kimi, omonimlər poetik mətnə orijinallıq gətirir. Amma eyni zamanda söz təkrarı mətni kasıblaşdırır da bilər. Təkrarlarla yanaşı, omonimlər şeirlərin təəssüratını poza, onları monotonlaşdırır da bilər. Təkrar sözlərin istifadəsi oxucuya müəllifin tənbelliyindən, söz ehtiyatının məhdudluğundan xəbər verə bilər.

Əksər mənbələrdə omonimlər bədii dilin seir janrına xidmət göstərən bir vasitə kimi qiymətləndirilir, onların bədii ifadə vasitəsi kimi şeiriyyatda ahəngdarlıq, musiqililik yaratmaq, qafiyə, cinas və təcnislərdə əvvəzsiz rola sahib olmaq kimi xüsusiyyətləri təhlil edilir. (3, s.271)

Omonimlər müəyyən edilərkən sözlərin mənə əlaqələrinə diqqət yetirilməlidir. Əgər eyni səs kompleksinin dildə ifadə etdiyi mənalar arasında müəyyən əlaqə varsa bu söz çoxmənalı hesab edilə bilər. Sözlər arasında semantik əlaqə tamamilə kəsilirsə bu omonim sayıla bilər.

Omonimləri fərqləndirən xüsusiyyətlərdən bəhs edən bəzi dilçilər, belə sözlərin bu və ya digər mənəni ifadə edərkən başqa mənə haqqında təsəvvür əmələ gəlmədiyini qeyd edir.

Sözlərin mənaları arasında əlaqə və ya yaxınlıq olmur. Bunu göstərmək üçün yuxarıda qeyd etdiyimiz misralardakı "yay" sözünün ifadə etdiyi müxtəlif mənələrə nəzər yetirək.

Gördüyümüz kimi bu misalda işlənən yay sözləri arasında mənə əlaqəsi yoxdur. Birincisində həmin söz ilin fəslə, ikincisində isə silah növü mənəsinə ifadə edir. Sözlər arasında heç bir yaxınlıq, əlaqə yoxdur. Bu səbəbdən bu sözlər omonim sayılır.

Müasir Azərbaycan dilində omonimlər mənşəcə iki qrupa ayrılır:

1) daxili omonimlər 2) xarici omonimlər

Daxili omonimlər dilin öz daxili imkanları hesabına yarananlar, xarici omonimlər isə başqa dillərdən keçmiş sözlər vasitəsilə yaranan omonimlərdir. Bəzi dilçilər qəti şəkildə bu bölgüyə qarşı çıxır. Ümumi dilçilik sahəsində görkəmli mütəxəssis professor V.Koduxov müxtəlif dillərdən alınma sözlərlə milli sözlərin omonimliyini qəbul etmir. Dilçi özünün "Vvedenie v yazikoznanie" əsərində yazır: "Omonimlər konkret, ayrıca dilin leksik sisteminə aiddir. Müxtəlif dillərdə sözlərin səs formasının təsadüfi üst-üstə düşməsi omonim sayıla bilməz". (8, s.172)

Koduxovun mülahizəsinə münasibət bildiren klassik yazılı mənbələrin tədqiqatçılarından biri kimi tanınan Z. Qurbanov, bu fikirdə həqiqət olduğunu, amma elmi cəhətdən birtərəfli olduğu qənaətinə gəlir.

"Həqiqət budur ki, bir-biri ilə sıx əlaqədə olmayan iki dilin eyni dildə işlənməyən müxtəlif sözlərin təsadüfi səs oxşarlığı omonimlik yarada bilməz. Məsələn, ərəbcə "atı" (gələcək zaman) və gürcücə "ati" (on-say) sözlərini götürək. Nə

ərəbin bu sözü gürcü dilində işlənmiş, nə də gürcünün yuxarıdakı sözü ərəb dilində: əgər işlənsəydi, bunlar heç şübhəsiz ki, omonim hesab edilə bilərdi... Deməli, omonimlik –sözlərin mənşəyindən çox, işlənmə şəraiti ilə bağlı bir məsələdir”. (4, s.57)

Tədqiqat işində leksik omonimlər müəyyənləşdirilərkən həm əsil türk, həm də alınma sözlər nəzərə alınıb. Məcruh Muğaninin dilində işlənən omonimlər həm öz sözlərimiz, həm də alınmalar hesabına yaranıb.

Omonimlərin təsnifatında digər söz qruplarında olduğu kimi elmi-məntiqi qanunauyğunluğa əməl edilməlidir. Qanunauyğunluğa əsasən leksik omonimlik həqiqi, yəni əsl omonimlikdir və onun yaranmasında iştirak edən leksik vahidlərin mütləq müstəqil lüğəvi mənası olmalıdır.

Omonimliyi təşkil edən sözlər həm eyni bir nitq hissəsinə (leksik-semantik), həm də müxtəlif nitq hissələrinə (leksik-qrammatik) aid ola bilər.

“Divan”dakı omonimləri aşağıdakı kimi qruplaşdırmağı məqsəduyğun hesab edirik:

1) Leksik-semantik omonimlər (eyni nitq hissələri)

Dağ (isim) – məcazi mənada dərd, qəm, kədər, qüssə, ürək yarası. Hər kəsdə bu dağ var sağalmaz

Dağ (isim) - Qızdırılmış dəmirlə qoyulmuş iz: Çəkmiş sinəm üzrə lalə tək dağ, Bağrına qəra dağı urub bənzədə xalə,

Dağlandı könül misali-lalə

Dağ (isim) – coğrafi termin: Salmısan özünü lalə dağına, Götürürəm külüncü, çaparam dağı,

Gün (isim) – planet, günəş: Gün qabağın kəsməsün, bibəhrə, bibaran bulud, Gün şüasına şikəst verdi cəbinində şəfəq,

Gün (isim) - yerin öz oxu ətrafında bir dəfə dövr etdiyi (24 saatlıq) müddət:

Xoş keçər bu beş gün olmaq ona mehman, Neçə gün mərikəsində neçə divan görünür.

Gün (isim) - Həyat, yaşayış: Gün üzündən aləmin yıxdın evin, saldın niqab

Gün sözünün üçüncü mənası daha çox sadə danışq dilində istifadə edilir.

Dil (isim) – orqan: Dil titrədi şövqündən əlim dutmadı xamə.

Dil (isim) – ürək, qəlb: Dəgərsən fələk dil şişəsin sindirməmiş qoymaz, Dil ayinəsin kim eyliyən pak

Fars dilində “qəlb, ürək” mənasında istifadə edilən dil (del) sözü yazılı abilərimizdə elə öz mənasında işlənmişdir.

Bununla dilimizdəki dil leksemi ilə omonimləşib. Müasir Azərbaycan dilində dil sözü “ürək, qəlb” mənasında istifadə edilmədiyini üçün omonimlikdən çıxmışdır.

Ay (isim) – planet, yerin peyki: Cəməli aftar, kim der ay idi.

Ay (isim) – 30 gün: Eyləmiş eylər necə ay kəsb edər gündən ziya.

Dolanmaq (feil) – gəzmək: Neçə kühü biyabani dolanmaq bəhri-çəndani

Dolanmaq (feil) – yaşamaq: Belə rüsvalıq ilə burda dolanmaq müşkül

Şam (isim) – şəhər adı: Gərəkdür Şamə getsin əhli-beyti- Mustafa ağlar.

Şam (isim) – axşam yeməyi: Şam tapsın tapmasın hərkiç nahari.

Özgə (sifət) – yad: Minməsə özgələr dalına, poxun binamus yalına, Dilbərlərə özgə fənd olmaz

Özgə (sifət) – başqa: Annadıq səndə ki, bir özgə həva istəmədik, Sən də bax özgələrə, özünə bir ibrət elə

Adəm (isim) – insan: Sən əzəldən elədin sirrinə biganə bəni, səni aqıl bilən adəm dedi divanə bəni, İlləti-xaki naridən eylə istinbat, birisi adəm olub birisi oldi şeytan

Adəm (isim) –peyğəmbər. Bizi xəlq eylədi xəllaqi-aləm, müsəlməmalandı Həvvə zövci-Adəm, Ey vücudi təxti-Deyhəm layiqi, adəmiyyətləkdə Adəm layiqi

2. Leksik-qrammatik, müxtəlif nitq hissələrinə aid olan omonimlər

Min (feil) – minmək: Çap dalınca min bir at pünhan bu damanında əv.

Min (say) - İki ev beş min mənəti bisəbəb eylər nihan.

Az (say) – Başına alətinin bəri bir az əski dola, Salyanın tənəküsü tünd, qəmin tək, az çək,

Az (feil) –azmaq: Sən kimi rəsm ilə ərkindən azam.

Yüz (say) - Yüz il qalsan cahanda, etməsən fərq, Müqəssirlər məzəllətdən çıxub yüz min günah etmiş

Yüz (isim) - Yüzüm ağ, qəlbim ağ, həm saqqalım ağ, Yüzi könli açuq və qonağa neməti çox

Ol (əvəzlik) – o, III şəxs tək: Üz verə tale xoşa əhvalına ol kimsənün, Keçdi bir əyyam idi ol kim yetişməz əl dəxi,

Ol (feil) – olmaq: Zahidi ol mənzilə çəkmiş, sənə illət tapub. Yarınə yar ol necə, gör yar olub dövrən sənə.

Yaş (sifət) – nəm: Yəni bir adəm qalubdur ənsəsi yaş olmamış, Qurisin yaş eyləyim ondan durum yaşın imək

Yaş (isim) – təvəllüd: Yaşə dolduqca çıxardur adəmin cəvhərini

Yaş (isim) – göz yaşı: Bu müsibətdə ola tökmüyə göz yaşı əgər, Laf uran kəslərə, Məcruh, sölə göz yaşinə nə

Sağ (isim)-sağlam insan: Sağ degil üzünə Mehdi tükürə, Qoyarmı sağ olam bu dərdi-qəttal

Sağ (zərf)-sağ tərəf, istiqamət: Qalmayaq beylə sınıqlıqda çıxmaq sağə gedək

Yaz (feil) – yazmaq: Yaz Məcruh sözün ərzə ilə şahə yetür, Yazduq sənə namə baz göndər, ya inki cəvab yaz göndər

Yaz (isim) fəsil: Yaz gününün çoxi getdi, qaldı azi, gəlmədi, Yaz oldi genə bülbüli- şeyda gələcəkdür

At (isim) - Evdə övrət, çöldə dövlət, minməgə bir at yox

At (isim) –şahmatda fiqur: At evindən şəhə bir kəş verərük

At (feil) – atmaq: Yiyəlik eyləsəniz, el çölə atmaz dəlisin

Var (isim) –var, dövlət: Muradın gər budur bir yol əlimdən hər nə varım al, Görən necədür kirdari, varına yoxuna

baxın

Var (xəbər mənasında): Guşə yetişən xəbərdə gəm var, göz görsə bilür ahın sitəm var.

Var (feil) getmək: Şəhri-İstanbula varsan iyi keyflər bulsan, Varım Bağdadamı, ya İsfahana

Yol (yol, cığır)- Yol çəkdi apardı oni bir düzə, Hər biri bir yol dutub getmək nədür yetmək sənə

Yol (dəfə) - Muradın gər budur bir yol əlimdən hər nə varım al

Müasir dilimizdə yol sözünün “dəfə” mənasında daha çox canlı danışıq dilində istifadə edildiyi müşahidə edirik. Yol sözünün bu mənada istifadəsi qədim türk abidələrinin dilində qeydə alınmayıb. Bununla belə yol sözünün “dəfə” mənasında işlənməsinə klassiklərimizin dilində, həmçinin XII-XIII əsrlər Orta Asiya təfsirində (7, s.160)

Özgə (sifət) – yad: Minməsə özgələr dalına, poxun binamus yalına, Dilbərlərə özgə fənd olmaz

Özgə (sifət) – başqa: Annadıg səndə ki, bir özgə həva istəmədik, Sən də bax özgələrə, özünə bir ibrət elə

Kimi (kimisi) -Kimi süd qardaşı, kimi tədbir tökəni, Sizi kimsəniz tanımaz xəlx təmam, kimi xüftə, kimi bidari- nizam

Kimi (qoşma) - Var imiş uçmağa quşlar kimi açmaq pərü bal, Vadiyi-əqldə Məcnun kimi sərgərdan

Düz (sifət) –doğru: Raye-təqdiri-qəzadəndür bu işlər düz gəlüb, Düz gündə urardı eşqdən laf, sə'ninə yaraşdururmi övsaf

Düz (isim) –çol. səhra: Yol çəkdi apardı oni bir düzə, elə düz ki canını görükməz gözə (38b)

Qanlı (sifət) – qana batmış, qana bulaşmış: Dərd bir səngi-girandur təng tənü can bir səbu, bəlkə sınımışdur gəlür göz rövzənindən qanlı su.

Qanlı (isim) -qatil, müqəssir: Qanlı-qanlısıyla gərək bərişə, güruh gərək güruhuna qarışa

Xar (isim) – tikan: Tiği-xar-xar cigərləri doğradi, dəxi danışıban dinə bilmədik Belədür, bir bu degil göncəyi-gülzari-cəhan, xar ilə həmdəm olur, bülbülün eylər nigəran

Xar (sifət) –zəlif, yazıq, üzüqara: Varuğ ki, riza əmri qəza eyləsə hər häng,

xar etmə bəni sən bəni iqrar eləyüb ləng, Düşmənləri eylə xar dosta,

çatsın xəbərani-müjdəgənə

Xar sözü fars dilində omonim xarakterlidir. (2, s. 685) Hər iki mənada xar sözü poetik məqamda işlənir. Bu sözün hər iki mənası köhnəlib, bu səbəbdən müasir dilimizdə istifadə edilmir. Bununla belə “xar olmaq” ifadəsi hörmətdən düşmək, alçalmaq, üzüqara olmaq mənasında bəzən işlənir.

Daha əvvəl qeyd etdiyimiz kimi omonimlərin müəyyənlişməsində əsər müəllifinin fərdi üslubu, yaşadığı dövrdəki ədəbi dilin həcmi, xalq dilinin lüğət tərkibi əsas rol oynayır.

Ədəbiyyat siyahısı:

1. Afad Qurbanov, Müasir Azərbaycan ədəbi dili, 2019, I cild
2. Ərəb və fars sözləri lüğəti, Bakı, 1966.
3. Dəmirçizadə Ə.M. Azərbaycan dilinin üslubiyatı. Bakı: Azərtədrisnəşr, 1962.
4. Qurbanov Z.Q. XVII əsr Azərbaycan dilində omonimlər, APL-nin “Elmi əsərləri”, XI seriya, Dilçilik, 1970, №5
5. Məhərrəmov R. S., Kitabı-Dədə Qorqudun söz xəzinəsi, Balı, Nurlan 2007
6. Səlim Cəfərov, Müasir Azərbaycan dili, II hissə, Bakı 2007
7. Borovkov A.K. Leksika sredneaziatskogo teflera XII-XIII v. M., 1963
8. Кодухов В.И. (291 s) Введение в языковедение, Москва “Просвещение” 1987

Açar sözlər: Məcruh Muğani, əlyazma, omonimlər

Ключевые слова: Маджрух Мугани, рукопись, стихотворения, омонимы

Key words: Majruh Mugani, manuscript, homonyms

Xülasə

Bu məqalədə XIX əsr Azərbaycan şairi Məhəmmədəli bəy Məcruh Muğaninin şeirlərində işlənmiş omonimlər araşdırılıb. Məcruh Muğanin AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunda B-756 şifrəsi altında mühafizə edilən “Divan”ın əlyazma nüsxəsi incələnilib.

Məqalədə leksik omonimlər müəyyənlişdirilərkən həm əsil türk, həm də alınma sözlər nəzərə alınıb. Məcruh Muğaninin dilində işlənən omonimlər həm öz sözlərimiz, həm də alınmalar hesabına yaranıb.

Резюме

В данной статье рассматриваются омонимы, используемые в стихах азербайджанского поэта XIX века Мухаммедали бека Маджруха Мугани. Исследована рукописная копия «Дивана» Маджруха Мугани, хранившаяся в Институте рукописей имени Мухаммеда Физули НАНА под кодом В-756.

При определении лексических омонимов в статье учитывались как исконно тюркские, так и заимствованные слова. Омонимы, используемые в языке Маджруха Мугани, образованы как исконными словами, так и заимствованиями.

Summary

This article examines the homonyms used in the poems of the 19th century Azerbaijani poet MahammadalibeyMajruhMugani. The manuscript copy of MajruhMugani's "Divan" protected under the code B-756 at the Institute of Manuscripts named after MahammadFuzuli of the Azerbaijan National Academy of Sciences was examined. In defining lexical homonyms in the article, both real Turkic and derived words were taken into account. The homonyms used in the Mugani's language were created both by our own words and by borrowings.

RƏYÇİ: dos. T.Əliyev